

Válasz

Somlai Péter, Tóth Olga, Vaskovics László *A hazai termékenységi magatartás nemzetközi összehasonlításban* c. doktori értekezésemre adott opponensi véleményekre

Először is köszönettel tartozom Tóth Olgának, Somlai Péternek és Vaskovics Lászlónak, hogy disszertációmát méltónak találták arra, hogy azt alaposan elolvassák, az abban foglaltakat gondosan megvizsgálják. Köszönöm, hogy véleményükben kiemelték disszertációm erényeit, rámutattak hiányosságaira, és hogy szempontokat adtak az abban felvetett kérdések továbbgondolásához. Ezzel egyben lehetőséget teremtettek, hogy egyes problémákat jobban megvilágítsak. Élve a szabályzat adta lehetőséggel, a három véleményre egyben válaszolok, ugyanakkor mindig jelezem, amikor egy-egy konkrét felvetésre reagálok.

Örömmel tölt el, hogy mindhárom bírálóm kiemeli, hogy „a termékenységi szakadék” értelmezése, a termékenységi szándékok és megvalósulásuk kutatása mind módszerét, mind pedig eredményeit tekintve hazai és nemzetközi mércével mérve is figyelemre méltóak. A szándékok és megvalósulásuk magyarázatában Somlai Péter az attitűdökben tapasztalható ellentmondás bemutatását emeli ki, nevezetesen azt, hogy azon társadalmakban sikerül leginkább megvalósítani a gyermekvállalási szándékot, ahol azt a társadalom magánügynek tekinti. Tóth Olga azt tartja fontosnak, hogy a posztkommunista társadalom jellemzői, „a gazdasági bizonytalanság, az infláció mértéke, a rosszabb szubjektív jövedelmi helyzet és a társadalmi nyomás a gyermekvállalás irányába mind csökkenti a szándékok valóra váltásának esélyeit.” Vaskovics László pedig az eredmények alapján levonható elméleti következtetések fontosságára hívja fel a figyelmet. Arra, hogy a „nem szándékolt halasztásnak más okozati összefüggései vannak, mint a szándékos halasztásnak ... és ezért más elméletekkel kell a megfigyelt trendeket magyarázni.” (10. o.)

Bár szociológusok körében közhelynek minősül, hogy a demográfiai viselkedést tekintve a társadalmi státusz meghatározó lehet, mégis örültem, hogy Vaskovics László kiemelte „eltérően a demográfia tradicionális kutatási modelljétől, ... (a szerző)... a szociológiai kutatási perspektívák figyelembevételével kiemelt figyelmet fordít a társadalmi különbségekkel összefüggő termékenységi magatartás változásokra.” (3. o.) Valóban, a demográfia (és persze a szociológia és a közgazdaságtan is) az általános összefüggésekre és magatartásokra koncentrál, de meg vagyok győződve, és ezt be kívántam mutatni, hogy a vizsgált jelenségek (gyermekvállalási magatartás, élettársi kapcsolatok terjedése, alkalmazkodás a társadalmi programokhoz) státuszhoz kötötten jobban értelmezhetőek.

Köszönettel tartozom tehát azokért a megállapításokért, amelyek megerősítenek abban, hogy kutatásaimmal jó úton haladtam.

A következőkben bírálóim kritikai megjegyzéseire, illetve azokra a kérdésekre térek ki részletesen, amelyekkel opponenseim a hiányosságokra, aránytalanságokra, hibákra hívták fel a figyelmet, illetve amelyek következtetésem továbbgondolására sarkallnak.

Más-más alapállásból, de két opponensem is részletesen taglalja, hogy az időbeli perspektívák kiterjesztésével, megnyújtásával eltérő következtetésekre juthattam volna. Vaskovics László megkérdőjelezi, hogy a posztkommunista országok termékenységi viszonyai csak a társadalmi átmenet (a tranzíció) miatt különböztek a nyugati országokat jellemző termékenységi viszonyoktól, és felveti annak lehetőségét, hogy a kelet-közép-európai országok termékenységi helyzete a nyugati országokétól stabilan „elkülönülő társadalmi struktúra következménye.” (9. o.) Ha pedig ez így van, ennek Vaskovics László szerint hatása lehet a jövőbeli fejlődésre. Tóth Olga pedig azt hangsúlyozza, hogy az időbeli lehatárolás, az a tény, hogy elemzésem az 1990-től induló időszakra szorítkozik, azt a „sztereotípiát erősíti, mintha a változások a politikai és gazdasági rendszerváltás pillanatában kezdődtek volna...”, és így „rejtve marad, hogy hosszú távon az ország modernizálódásával párhuzamosan a termékenység sok évtizedes folyamatos csökkenését tapasztaljuk.” (2.o.) Továbbá, hogy így rejtve marad, hogy rendszerváltás időszakának jelenségei a múltban gyökereznek.

Hadd kezdjem a második feltevéssel és így egy ideig, –ahogy Tóth Olga említi–, még a demográfusi „biztonsági zónán” belül maradok. Valóban, a szocializmus időszaka nem tárgya dolgozatomnak, ugyanakkor elemzéseimben a szocializmus termékenységi viszonyai mindig a kiindulópontot jelentik. Legyen szó a korszpecifikus termékenységi arányszámok alakulásáról, ahol 1990 a referencia, a kohorsz- és korszpecifikus arányszámokról, amikor az 1960-as évjárat a referencia, az értékváltozásokról, amikor 1988 a referencia, vagy a többváltozós elemzésekről, mikor a 80-as évek jelentik a referenciát. Vagy akár a családtámogatási rendszerről, ahol az átmenet előtti időszak intézményi felépítettségét mutatom be. Ezek a referenciák, –a 80-as évek, 1988, 1990, 1965-ös évjárat–, mind-mind a szocializmus utolsó időszaka termékenységi viszonyinak produktumai és jellemzői. Igaz azonban, hogy az elemzésben azt hangsúlyozom, hogy a referenciához képest miben változik a termékenységi és párkapcsolati magatartás, és hogy a politikai és gazdasági átmenet követően valami teljesen új kezdődik. Ez az eljárás tudatos, és két kiindulóponton nyugszik. Egyrészt azon, hogy a családformálódást tekintve tényleg valami teljesen új kezdődik, amiből egy új termékenységi minta alakul(t) ki, másrészt azon, hogy az államszocializmus időszaka nem csak más volt, de ott is egy többé-kevésbé kialakult reprodukzív rend uralkodott. Ez utóbbi megállapítás rövid

indoklása segíthet megérteni eljárásomat. Noha igaz az, hogy ha TTA mutatójával mérjük, akkor a termékenység folyamatosan hullámzott és e trendre lineárisan egy csökkenő egyenest lehetne illeszteni, más mutatók a termékenységi magatartás stabilizálódását, mintává válását mutatják. A befejezett termékenység a 2-es érték körül stabilizálódott, uralkodóvá vált a kétgyermekes családmóde, továbbá az időszak végén a társadalmi státusztól alig függő, viszonylag homogén korai gyermekvállalási gyakorlat volt jellemző. E reprodukív rendnek immanens része volt a termékenység időszakos hullámzása és a politika erre való aktív reagálása, aminek révén az említett minta létrejött. Nem tagadom hogy a szocializmus időszakában is voltak érdemi változások, de nem vagyok egyedül, amikor a reprodukív rend viszonylagos stabilitását emelem ki, hiszen erre utalva Andorka a szocializmus utolsó két és fél évtizedét az „aktív népesedéspolitika időszakának”, Sobotka pedig „szocialista üvegháznak” tekintette. Ktartok tehát azon koncepció mellett, hogy a rendszerváltást követően egy új gyermekvállalási minta kezd kialakulni, ám belátom, hogy fenti álláspontomat és a releváns összefüggéseket az olvasó számára sokkal explicittebbé kellett volna tennem. Elfogadom azt is, hogy a címben is jelezhettem volna, hogy elemzésem egy meghatározott időszakra fog koncentrálni.

Az új minta természetesen fokozatosan, nem egy csapásra jött létre. E fokozatosság bemutatására egyes demográfiai mutatók kivételesen alkalmasak. Különösen a kohorszspecifikus mutatók szemléltetik jól, hogy a termékenységi magatartás fokozatosan alakul át: az 1960-65-ös évjáratok termékenységi magatartása még „szinte” változatlan, a magatartásváltozás az 1975-ös évjárat, az 1990-ben 15 évesek körében kezd széles körben elterjedni. A kohorszspecifikus mutatók bemutatásával éppen az volt a célom, hogy szemléltessem a változás időigényét, hogy a gyermekvállalási magatartásban nincsen éles cezura és hogy azt éppen a folyamatos változás jellemzi. Továbbá nehéz megállapítani mikor tekinthetjük az új mintát kialakultnak, és ez indokolja megfogalmazásomat, hogy jelenleg csak az új minta „kontúrjait” látjuk. Ugyanakkor jobban hangsúlyozhattam volna, hogy az adott éveket jellemző korszpecifikus arányszámokban (így a TTA-ben) egyszerre van jelen, „összegződik” a termékenységi életpályájukat a szocializmusban indító idősebb évjáratok, illetve a rendszerváltás után elkezdő fiatalabb évjáratok termékenysége. Távol áll tehát tőlem az az elképzelés, hogy a változások a demográfiai magatartásban egyik napról a másikra következnek be.

Vaskovics László a gyermekvállalás trendjeit magyarázó társadalmi körülmények kapcsán veti fel, hogy egy hosszabb távú perspektíva alkalmazása az eredmények értelmezésekor további kérdéseket vetne fel. (7-9.o.) Elfogadja, hogy az átmenet társadalmi

körülményei eltérnek a „második demográfiai átmenet” elméletének alapjait képező tendenciáktól, de megkérdőjelezhető, hogy csak egy ideiglenes, átmeneti eltérésről van szó. Szerinte érdemes átgondolni, hogy az 1990 utáni kelet-közép-európai termékenységi helyzet nem az átmenet eredménye, hanem a „nyugati országoktól elkülönülő társadalmi struktúra következményei.” Másképpen: „vitatható, hogy ez (az SDT-vel kapcsolatos S.Zs.) megállapítás csak az elmúlt évtizedekre érvényes-e, mint egy egyszeri múltra érvényes retrospektrív magyarázat, vagy ez egy hosszabb távú, az 50-es és 60-as évek adottságait is tematizáló fejlődés, amely így a várható jövőbeli trendekre is általánosítható magyarázatként szolgálhat.” Továbbá, „megvitatandó, hogy hosszabb távban egy konvergens vagy divergens fejlődési iránnyal van-e dolgunk.” (9. o.)

A felvetés igencsak releváns, ám jelen ismereteim szerint arra megnyugtató, végső választ nem tudok adni. A demográfia hajlik arra, hogy univerzálisan érvényes választ adjon, gondoljunk a „demográfiai átmenet” (demographic transition) vagy a „második demográfiai átmenet (SDT)” elméletére. A kutatások természetesen gyakran mutatnak be sajátosságokat, ország- vagy területspecifikus eltéréseket, de legyen szó bármelyik elmületről, azok érvényességét, ha nagyon nyersen fogalmazzunk, a modern társadalmakban általános érvényűnek feltételezi. Ennek aktuális példája, hogy Lesthaeghe az SDT-t nem csak a volt szocialista országokban tekinti adekvát értelmezési keretnek, de az ázsiai, dél-amerikai társadalmakban végbemenő magatartásváltozások értelmezése során is. Magam, és ezt kívántam képviselni a disszertációban is, a sajátos társadalmi kontextusnak érdemi szerepet tulajdonítok. Azt feltételezem, hogy a termékenységi viszonyok kialakításában univerzális és specifikus tényezők együtt játszanak szerepet. Ilyen univerzális folyamat a globalizálódás, a piaci viszonyok általánossá válása, a fogyasztás univerzálítása, de a szülővé válásra törekvés, és talán a testvér fontosságának motívuma is. Ugyanakkor az általános tendenciák az intézmények és a kultúra (értékek) szűrőjén keresztül válnak érzékelhetővé, illetve az intézményrendszer és rendelkezésre álló, kulturálisan kondicionált normatívák alakítják ki azokat az opciókat, amelyek a mindennapi ember viselkedésének kereteit jelölik ki.

Ezen álláspontnak megfelelően igaza lehet Vaskovics Lászlónak abban, hogy a kelet-közép-európai országok termékenységi viszonyait alakító körülmények nem csak az átmenet során tértek el a nyugati országokéitól; azaz eltértek az 50-es és 60-as években is és valószínűleg el fognak térni a jövőben is. Ugyanakkor szeretném hangsúlyozni, hogy az átmenet óta nálunk is felerősödtek azok az erők és folyamatok, amelyek a nyugat-európai fejlődésben jelen vannak. Vegyük azt is figyelembe, hogy Nyugat-Európában is számtalan olyan tényező van jelen, amely az országok közötti különbségek fennmaradását erősíti. Gondoljunk csak arra, hogy milyen

lényeges eltérés van a jóléti államok szerkezeti felépítésében. Számos összehasonlító attitűdkutatás is arra utal, hogy a kulturális különbségek is maradandók, például Európában jelentős eltérések mutatkoznak a családi értékekben, az intézményesen kondicionált és kulturálisan internalizált felnőtté válási mentális „menetrendekben”. A fenti megfontolások alapján arra a kérdésre, hogy „konvergens vagy divergens fejlődési iránnyal van-e dolgunk” (9. o.) azt kell válaszolnunk, hogy nagyobb esélyt látunk arra, hogy az Európán belüli termékenységi különbségek továbbra is tartósak maradnak, még ha a legutóbbi évek egyes tendenciái, nevezetesen az észak-európai országokban mutatkozó termékenységcsökkenés éppen arra utal, hogy a Nyugat-Európába sokáig fennálló különbségek eltűnőben vannak. Ugyanakkor a felnőtté válás és családalapítás körülményeiben jelenleg olyan lényegesek a különbségek, hogy hosszabb távon a különbségek fennmaradását, ahogy egyik kollégánk megfogalmazta, a „különbségekhez való konvergenciát” („convergence to divergence”) valószínűsítjük.

Mindhárom bírálóm elfogadja érvelésemet, hogy a széles körben elfogadott „második demográfiai átmenet” elmélete, az elmélet magyarázó narratívája, nevezetesen, hogy az új magatartások terjedésében az értékváltozás játszik meghatározó szerepet, a posztkommunista termékenységi változások magyarázatában csekély relevanciával bír. Az általam felkínált anómia magyarázat, illetve a társadalmi változások asszinkron mivolta Vaskovics László és Somlai Péter szerint is ígéretes, ám Vaskovics László felveti az anómia-konceptió korlátait, Somlai Péter pedig, hogy „a szóban forgó ellentétek vizsgálata fontos feladatokat nyújt, és érdemleges felismeréseket ígér a jövőben.” (7. o.) Igen, én is úgy látom, hogy a posztkommunista átmenet elméleti megragadása nincsen végérvényesen lezárva. Magam az anómia mertoni koncepcióját ígéretes értelmezési keretnek gondolom. E keret, és itt hadd reflektáljak röviden Vaskovics László felvetésére, hogy „az említett társadalmi kontextusok megfelelnek-e az anómia elméleti képviselői által megnevezett kritériumoknak” (11. o.), tehát a mertoni koncepció megítélésem szerint eltér a durkheimi koncepciótól, hiszen nem a normátlanságot emeli ki, hanem azt, hogy az uralkodó értékek, normák és a társadalmi szerkezet nincsen összhangban egymással, amely helyzetre a különböző aktorok, társadalmi csoportok eltérő módon reagálnak. A halasztás, vagy a lemondás jól értelmezhetőnek tűnt ebben az elméleti keretben és ezt meg is írtuk a 2014-es cikkünkben, ahogy Somlai Péter meg is említi. Ezt a keretet továbbra is relevánsnak tartom, ám megerősödni látszik bennem, hogy ezt a keretet ki kell egészíteni olyan elemekkel, amelyek lehetővé teszik az ideákban (családhoz, gyermekhez kapcsolódó értékekben, előírásokban) és a gyerekvállalás objektív körülményeiben, illetve ezek egymáshoz kapcsolódásában bekövetkező változások

értelmezését. Így jutottam el a társadalmi változás aszinkronitásának tételezéséhez. Ez segíthet megérteni a gyermekvállalási szándékok sikeres és sikertelen megvalósításának körülményeit, legyen szó akár új motivációkról, akár a dinamikusan változó objektív körülményekről. Igen, ahogy Somlai Péter megállapította ezen a területen számtalan feladat áll előttünk.

Tóth Olga bírálatában felveti az ISSP "Család" modul validitásának kérdését, annak a problémáját, hogy a hagyományos családmódelhez illeszkedő vagy azzal szemben álló nemi szerepeltvárások elfogadottságára kialakított kérdéssor mennyire tudja mérni az attitűdökben bekövetkező változásokat. Noha osztom aggodalmát, hogy „az attitűd kérdések egy része felett igencsak eljárt az idő” és nyitott vagyok egy új, relevánsabb kérdéssor kialakításában részt venni, mégis továbbra is fenntartom állásponomat, hogy a magyar ISSP adatbázis, amely két és fél évtizedet ölel fel, különös jelentőséggel bír az attitűdök időbeli alakulásának vizsgálatában. Egyet kell értenünk ugyanis abban, hogy időbeli változást megbízhatóan csak változatlan mérőeszkővel, esetünkben kérdéssorral lehet mérni, bár nem zárom ki, hogy egy elavult mérőeszkő bizonyos változások mérésében kevésbé érzékeny. Az ISSP "Család" modulját illetően van olyan kérdés, amely egyik időszakról a másikra nagyobb és van olyan, amely kisebb változást mutat. Azonban a kohorsz- és periódus hatások szétválasztása nyomán kapott egyik eredményünk, hogy a fiatal belépő generációk időszakról-időszakra egyre inkább elfogadják és támogatják a nem-hagyományos családi szerepeket, arra utal, hogy a kérdéssor érzékeny a változásokra, hogy a kérdéssor felett nem járt el véglegesen az idő. Elismerve tehát, hogy a validitás problémáját érdemes lett volna részletesebben tárgyalni, mégis fenntartom állásponomat, hogy az ISSP adatok tudják mérni a nemi szerepekkel kapcsolatos elvárásokban bekövetkező módosulásokat.

A szándékok megvalósulását elemző többváltozós modellekből Tóth Olga hiányolja egyes objektív változókat, így a jövedelmi helyzetet, a lakáshelyzetet, és további életútváltozókat szerepeltetését. Felvetése nem indokolatlan, hiszen okunk van feltételezni, hogy e tényezők is befolyásolják a gyermekvállalási szándékok valóra váltását. Ugyanakkor tudjuk, hogy minden modellezési folyamat során egyszerre kell figyelembe venni az elméleti megfontolásokat, az addigi kutatások eredményeit, adatrendszerünk lehetőségeit és korlátait, és a szóba jöhető módszerek kívánalmait. Az említett tényezők a kritériumok egyikének vagy másikának estek áldozataul, és így nem kerültek be az elemzésünkbe. A nemzetközi összehasonlításban, akár „pooled”, akár hierarchikus elemzést végzünk elengedhetetlen, hogy ekvivalens változókkal dolgozzunk. A jövedelmi- és a lakás-adatok esetében (adathiány, eltérő kérdezés miatt) pedig nem tudtunk ekvivalens változókat képezni. (Nagy-nagy bánatunkra Hollandia és Olaszország

például azért marad ki az elemzésből, mert az elvivalenciát a függő változó esetén nem tudtuk biztosítani.) Azt a problémát így csak érintőlegesen említem, hogy az elméleti megközelítések alapján a jövedelmi helyzet mellett/helyett a nemek szerinti keresetekre vonatkozó információkra lett volna nagyobb szükség. A fentieket helyettesítendő, „jobb híján” a kérdezettek aktivitási helyzetével és szubjektív jövedelmi helyzetével mértük az objektív körülményt. (Hogy a jövedelmi helyzet hatása nem magától értetődő, az azon eredményünkből is kiviláglik, hogy a posztkommunista országokban az előnyös helyzetűek tudják szándékaikat nagyobb eséllyel megvalósítani.) A magyarországi elemzést illetően a kategóriák száma akadályozta leginkább a további változók bevonását. Egy eltérő szerkezetű korábbi elemzésünkben (*Gyermekek: vágyak és tények, 7. fejezet*), ahol hangsúlyosan foglalkoztunk az objektív tényezők hatásával, (viszonylag gyenge magyarázóerővel és nemek szerint eltérő módon) szerepelt mind a jövedelmi helyzet, mind laksűrűség. A jelen elemzésből az alkalmazott differenciált függő változó (siker, halasztás, előrehozás, lemondás, konzisztens ellenzés) okozta növekvő „üres cella számai” miatt, tehát módszertani okok miatt maradtak ki. Elfogadom tehát, hogy e tényezők, és főképpen a kerestek gyermekvállalásra, szándékok realizálására vonatkozó hatásának részletes elemzése még várat magára. Szintén a kategóriák száma és aránytalan megoszlása akadályozta a további életút-események figyelembevételét is.

A társadalmpolitikai beavatkozások termékenységi hatásaival foglalkozó fejezeteimet illetően az egyik kritika a családpolitika és a népesedéspolitika fogalmának tisztázatlanságát, egymásba csúszását, a másik a családtámogatási rendszer „bőkezűnek” ítéletét említi. Elismerem, hogy a család- és népesedéspolitika fogalmakat néha szinonimaként kezeltem, bár igyekeztem az előbbit akkor használni, amikor a társadalmpolitikai programok a család jóléti helyzetére koncentráltak és az utóbbit akkor, amikor explicit termékenységi célok jelentek meg. Hogy a politikai intervenció fenti két típusa között átfedés van az nyilvánvaló, mint ahogy számos más politika (pl. foglalkoztatás és jövedelempolitika) között is, pontosabban adott társadalmpolitikai intervencióknak, programoknak szándékolt és nem-szándékolt hatása van a család jólétére, a népesedésre, a nemek közötti viszonyokra, a foglalkoztatásra, a jövedelmi egyenlőtlenségekre. Ezért igyekeztem nem belebonyolódni a sokféle fogalmi átfedés taglalására és nem számba venni az összes hatást, hanem konkrét intézkedésekre szorítkozni és azok termékenységi hatását megvizsgálni. Mindenesetre elfogadom, hogy több figyelmet kellett volna fordítani a fogalomhasználatra. Ami a magyar családtámogatási rendszer "nagyvonalúságát" illeti, igen, az OECD gyakorlatát követve a családok részére történő újraelosztás mértéke jellemzésére használtam a jelzőt. Az elosztási kérdést, a gyermekszegénység kérdését sokkal összetettebbnek tartom annál, mintsem, hogy azt egy rövid

bekezdésben tárgyalni tudtam volna. Az erre vonatkozó feltételezések, hatások akárcsak vázlatos tárgyalása is messzire vezetett volna dolgozatom tárgyától.

Végül sajnálom, hogy a dolgozatomban több elgépelés és pontatlan megfogalmazás is belekerült. Ezekre a hibákra nincsen mentség, talán csak annyi magyarázat, hogy a szöveget író szerző, mint ahogy a „számán példát ellenőrző nebuló” az ellenőrzés során újra és újra ugyanazokat a hibákat követi el. Tanulság: érdemes lett volna egy szigorúbb olvasó-szerkesztést igénybe venni.

Még egyszer nagy hálával tartozom bírálóimnak átfogó kérdéseket taglaló és részletekbe menő véleményükért, kritikai megjegyzéseikért, támogató állásfoglalásukért. Egyben kérem, hogy opponensi véleményükben felvetett kérdéseikre adott válaszaimat fogadják el.

Budapest, 2020. április 27.

Spéder Zsolt